

УДК 94(4)“1918/1924”

**ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН ПЕРШОЇ ЮГОСЛАВІЇ (1918–1924 рр.)
ТА ЙОГО СЛОВЕНСЬКА ДІЛЯНКА: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ВИМІРИ**
К. В. Мальшина
(Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, м. Київ)

Стаття висвітлює встановлення югославського, а з ним і словенського, державного кордону з історико-генетичного погляду, проаналізовано його відрізки в контексті практичних умов, в яких приймалися рішення щодо державного розмежування на Паризькій мирній конференції. Виявлено мотивацію встановлення та подано роль словенського відрізка кордону у взаємовідносинах Першої Югославії з її північними сусідами – Італією та Австрією.

Статья освещает установление югославской, а с ней и словенской, государственной границы с историко-генетической точки зрения, проанализированы её отрезки в контексте практических условий, в которых принимались решения по государственному размежеванию на Парижской мирной конференции. Раскрыта роль словенского отрезка границы во взаимоотношениях Первой Югославии с её северными соседями – Италией и Австрией, выявлена мотивация установления её государственных границ.

Article is devoted to the establishment of the Yugoslav and within it, the Slovenian, state border from the historical and genetic point of view, its segments are analyzed in the context of practical conditions in which decisions on the state division were made by the Paris Peace Conference. The role of the Slovenian segment of boundaries in the relationship of the First Yugoslavia with its northern neighbors – Italy and Austria – is searched, the motivation to establish Slovenian borders is found.

Ключові слова. Королівство СХС, Словенія, Версальсько-Вашингтонська система, державні кордони.

Вступ. Будь-який державний кордон – це не просто політична й економічна межа, лімітована державним ладом, національною відособленістю та іншими критеріями. Це, перш за все, частка системи локальних (держави з її сусідами) та в цілому світових міжнародних відносин. Версальська система мирних договорів 1919–1920 рр. закріплювала територіальні зміни, що сталися в результаті Першої світової війни й розпаду Німецької, Османської та Австро-Угорської імперій. Однією з важливих ознак Версальської системи було формування регіональних підсистем міжнародних відносин унаслідок появи нових суб'єктів міжнародних відносин. Створена система міжнародних угод щодо розмежування стала спробою згармонізувати суперечливі інтереси народів і держав. Державний кордон Королівства СХС не був винятком, він став однією з найскладніших частин Версальсько-Вашингтонської системи через низку факторів впливу на вирішення майже кожного десятку кілометрів кордону, особливо на півдні – про македонські ділянки кордону, та на півночі – про словенські.

Джерела для вивчення питання – це опубліковані дипломатичні документи та матеріали періоду 1912–1918 рр. (Балканські війни, I світова війна) та Паризької мирної конференції¹, а також нарративні публікації – спогади учасників подій, серед яких члени делегації від Королівства СХС – власне делегати та професійні фахівці з різних областей науки

© К. В. Мальшина, 2013

¹ Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М. : Литиздат НКВД, 1925. – Ч. 1. От Французской революции до империалистической войны / сост. Ю. В. Ключников, А. В. Сабанин. – С. 224–230; Международные отношения 1870–1918 гг. : сб. док. / сост. А. Г. Королёв, О. Н. Фрейфельд, под ред. В. М. Хвостова. – М. : Военно-полит. Акад. КА, 1940. – С. 39–69; Documents on British foreign policy 1919–1939 / Ed. by E. L. Woodward, R. Butler: in 3 series. – L. : His/Her Majesty's Stationery Office, 1946–1961; Papers relating to the foreign relations of the United States: in 12 vols. – Washington : GPO, 1942–1947.

(Фран Ерьявець, Еріх Ламберт, Йосип Сгодлака)², а також політичні та партійні діячі того часу (Владан Джорджевич, Іван Хрібар, Ціріл Жебот та ін.)³.

Питання встановлення кордонів Королівства СХС почали вивчати ще у 1920–30-ті рр. Цим займалися видатні науковці того часу – хорватський географ Мілан Шеноа⁴, словенський історик і географ Антон Мелік⁵, словенський географ, геополітик та історик Сільво Краньец⁶.

Нині цією проблемою займаються декілька сучасних словенських істориків, серед яких такі відомі, як Б. Графенауер, Ю. Перовшек⁷. Але всі вони зосереджують свою увагу на північному, австрійському відрізку кордону, який “розрізав по живому” словенську націю, відокремивши від неї історичну колыску словенського народу – Каринтію. Північно-західний відрізок – межа з Італією – теж історична травма в пам’яті словенців, але сучасні словенські фахівці тут найбільшу увагу приділяють впливу італійського фашизму та соціально-економічним і політичним процесам у Словенському Примор’ї. Молодий словенський історик Мат’яж Клеменчич⁸ розглядає проблему прокладення нових демаркаційних ліній з точки зору впливу США та поглядів словенської еміграції. Проблема ролі словенської ділянки кордону у взаємовідносинах югославського королівства з його північними сусідами ще практично не розглядалася.

Постановка завдання. Для виявлення ролі словенського відрізка кордону у взаємовідносинах Першої Югославії з її північними сусідами – Італією та Австрією – доцільно звернути увагу на географічну мотивацію встановлення її державних кордонів. Для цього потрібно розглянути проблему встановлення всього югославського, а з ним і словенського, державного кордону з історико-генетичного погляду та проаналізувати його відрізки з боку умов, в яких приймалися рішення щодо державного розмежування. Слід дослідити як і наскільки демаркаційна лінія прокладалася на основі природного фактору, що вплинуло на будівництво військових ліній укріплень на спірних кордонних ділянках.

Результати дослідження. Для визначення державного кордону Королівства СХС вимагалось підписання 3-х з 5-ти договорів на Паризькій мирній конференції: Сен-Жерменський мирний договір з Австрією було підписано 10 вересня 1919 р., Нейїський з Болгарією – 27 листопада 1919 р., Тріанонський з Угорщиною – 4 червня 1920 р. Кордон з Італією залишався невизначеним до 12 листопада 1920 р., коли було підписано окремий, Рапалльський договір про хорватсько- та словенсько-італійські ділянки кордону.

Думка Паризької мирної конференції у прокладенні кожної ділянки державних кордонів Королівства СХС та у Центральній та Південно-Східній Європі в цілому покладалася

² Ehrlich L. Mirovna konferenca in Jugoslavija // Koledar Družbe sv. Mohorja: za navadno leto 1922. – Prevalje : Družba sv. Mohorja, 1921. – Str. 17–42; Erjavec F. Slovenci na mirovni konferenci I. 1919–1920: (pregled). – [S. l. : s. n., 1958]; Smodlaka J. Zapisi Dra Josipa Smodlake. – Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene nauke, 1972.

³ Dorđević V. Srbija na Berlinskom Kongresu. – Beograd : Štamparija Kraljevine Srpske, 1890; Hribar I. Moji spomini, II. Del. – Ljubljana : Slovenska matica, 1984; Žebot C. Neminljiva Slovenija: spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije. – Ljubljana : Magellan ; Celovec : Mohorjeva družba, 1990.

⁴ Šenoa M. Geografija Jugoslavije. – Zagreb : Jugoslavski Kompas, 1921.

⁵ Melik A. Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pota in cilji. – Ljubljana : Tiskovna zadruga, 1919–1920. – Del I–II; Melik A. Zemljepis Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. – Ljubljana : Jugoslovanska knjigarna, 1923.

⁶ Kranjec S. Geopolitični oris Jugoslavije // Geografski vestnik. – Celje : Rode & Martinčič, 1926. – Št. 4.

⁷ Grafenauer B. Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje. – Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1994; Perovšek J. “V zaželjeni deželi”: Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. – Ljubljana : INZ, 2009.

⁸ Klemenčič M. Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno // Ferencičev zbornik : Prispevki za novejšo zgodovino. – 1997. – S. 399–413.

на роботу спеціальних оглядових територіальних комісій, в яких працювали фахівці з історії, антропогеографії, етнографії, демографії Центральньо-Європейського та Балканського регіонів. Кожна ділянка кордону обговорювалася на основі підготовлених комісіями доповідей, де доводилися географічні та історичні фактори її походження.

Відрізки словенських та югославських кордонів були встановлені в різні історичні періоди, за різних умов, із різними мотивами, факторами й географічними характеристиками.

Найстарішим сектором югославських кордонів був кордон Першої Югославії на периферії старої (Північної) Сербії, коліски Югославії. А найстаріша частина цього сектора – це *сербсько-румунська* ділянка на Дунаї в головній частині грандіозної Джердапської ущелини – від гирла невеликої річки Нери до села Текія навпроти міста Орсави, що стоїть на північному – румунському березі Дунаю.

Тут проходила межа Белградського пашалику в турецьку добу, ще з XV ст., вона стала північним кордоном Сербії у часи визвольного сербського повстання під проводом Карагеоргія у 1806–1813 рр. Оскільки автономне сербське князівство під владою Мілоша Обреновіча формувалося на основі військових успіхів, у другому повстанні 1815 р. воно обмежувалося територією Белградського пашалику, його межі на Дунаї досягли тільки села Текія⁹. Відтепер державний кордон у зазначеному секторі, по березі Дунаю, практично не змінювався до сер. XX ст. Більше того, по цьому відрізку межі проходив австро-турецький кордон із січня 1739 р.; тому історична традиційність джердапського розмежування значно збільшується. Водночас він також є частиною традиційного географічного північного кордону Балканського півострова.

Те, що ця межа йде через Джердап, тільки підтверджує той факт, що найзручніший кордон – це річки, які протікають густими непрохідними лісами в горах. Однак треба зауважити, що навіть у разі такої вдалої природної межі етнографічна межа від неї відрізняється. Так, через Джердап румуни йшли в Югославію. Тим не менш, на початку XX ст. на румунській стороні Джердапської ущелини сербські селища були представлені в більшій кількості, ніж румунські. У всякому разі, гарна природна межа на Джердапі – це одна з головних причин, що тут політичний кордон успішно закріпився, незважаючи на різницю з етнографічним.

Не менш давня ділянка на р. Дунай від Джердапу до гирла р. Тімок, що йде нижнім Тімоком і по розводній частині західних Балкан, Старої Планіни, на лінії над містами Заєчар і Княжевець. Ця ділянка кордону успадковує лінію розмежування, досягнуту переможними сербами після першого повстання 1806–1813 рр., у напрямку Белградського пашалику. Саме на відрізку під Заєчаром державний кордон переходив з річки Тімок на висоту на правому березі, а за підсумками Першої світової війни (за мирним договором у Нейї у січні 1919 р.), заради кращої військової оборони.

Як і на сході, де сербсько-румунський кордон часів Карагеоргія притулювся до природної межі по Дунаю і гірському хребту, так і розмежування по р. Тімок має гарну природну основу.

Подальший – *сербсько-болгарський* сектор кордону це результат демаркації пізнішого часу. Ділянка кордону з-під гірського міста Княжевця до гори Патариця (1635 м), приблизно до міста Босілеград, має свою генезу і характер. Ця лінія кордону протягнулася у зовсім інших умовах, ніж у секторі на північ від Княжевця. Вона була визначена на Берлінському конгресі в 1878 р., який значно зменшив Велику Болгарію, але Сербію нагородив чотирма округами в басейні річок Нішави та Південної Морави. Того часу йшлося про визначення фактичного кордону між Сербією і Болгарією, це було дуже суперечливе питання.

Під час визначення лінії розмежування йшла важка дипломатична боротьба, яка відображала велику напруженість скоріше не між цими двома сторонами, але здебільшого між ворогуючими європейськими державами – Росією та Австрією, тому в деяких випадках землі присуджувалися тій або іншій стороні випадково. Наприклад, Тренський округ було

⁹ *Jakšić G.* Evropa i vaskrs Srbije: (1804–1834). – Beograd : Narodna misao, 1927. – Str. 291.

виділено Сербії, однак, росіяни під англійським тиском мали на шкоду Болгарії залишити деякі території в іншому місці, за це зажадали й домоглися компенсації за рахунок Сербії: Трненський округ в останній момент було виділено Болгарії¹⁰. За таких дипломатичних боїв, мирна конференція в Парижі майже в останній момент присудила словенське село Радгону – Австрії.

Проти російської пропозиції щодо кордону, яка прагнула зберегти для болгарського князівства якомога більше території Великої Болгарії, висувалися сербські вимоги, особливо у Нішавській області, котрі підтримувала Австрія, що не хотіла сприяти поширенню Сербії в напрямку через річки Дрину та Лім і високогір'я Копаонік. Після довгих дискусій і серйозних дипломатичних битв, конгрес нарешті дійшов компромісу щодо лінії кордону та присудив Сербії округи Ніш і Пірот, Топліця та Враньє, що лежать в долині, залишивши на болгарському боці достатньо широкий пояс у гірських верхів'ях басейну Нішави¹¹. Це розмежування було у 1918–1819 рр. переглянуто на двох відрізках; у поправках 1919 р. кордон перемістився більше на схід у напрямку міст Царіброд і Босілеград.

Таким чином, як типовий результат боротьби за зеленими дипломатичними столами, було створено кордон, котрий не простягнувся через вододіли над витоками Нішави, що було б географічно виправдано, а, навпаки, Болгарії було віддано верхні частини басейну Нішави та її притоків, особливо навколо міст Трна і Царіброда. Це встановило межу, яка не відповідала природним основам вододілів. Ця неприродна основа розмежування особливо помітна у центральному секторі, однак обидва боки різної природи.

На півночі від Княжевця до села Мучібаба (це вже Косовська область) кордон прокладено по головному хребту Старої Планіни, яка тут сягає висоти більше 2000 м, що вказує на добре природно обумовлену межу.

Південне крило кордону відповідає гірському ланцюгові між площами водозбору річок Південної Морави та верхньої Струми. У цьому секторі, у південній частині, межа за мирним договором у Нейї пересунулася в напрямку вододільного гребня на схід і включила до складу Югославії верхню ліву частину Струмського басейну, для захисту долини Південної Морави, яка являє собою головну транспортну артерію Сербії. Тут кордон більше не можна назвати природним, у цьому секторі він є прикладом військово-оборонного розмежування. Корекція у районі Царіброду також краще захистила Піротську улоговину, але в цілому характер кордонів залишився колишнім.

Зараз ми переходимо до *македонсько-болгарського сектора*. Найвищі гірські хребти створювали природні межі македонської частини кордонів першої Югославії: на кордоні з Болгарією – Осоговська-Планіна і Малешевська-Планіна, на кордоні з Грецією – високогір'я Беласиця, Козьяк, Кожуф, на кордоні з Албанією – Кораби з вершиною Кораб висотою 2754 м (найвищою точкою країни) і Ябланиця.

Тут знов іншим за генезою є кордонний відрізок гори Патариця (1635 м) над містом Крива Паланка до Беласиці, гірського масиву довжиною близько 60 км, в якому сходяться ще й зараз кордони трьох держав: Греції, Македонії та Болгарії. Крива Паланка – це місто на сході Македонії, по обох берегах ріки Крива-Река приблизно в 5 км на південний захід від болгарського кордону, під гірським масивом Осогово.

Цю межу було встановлено у січні 1913 р. за Бухарестським мирним договором, яка засвідчила собою розподіл колишньої турецької території. На основі перемоги вирішальне слово було за Сербією; кордон тягнеться так, що верхнє і середнє Повардарьє перейшло до Сербії, а басейн р. Струми – до Болгарії.

¹⁰ Dorđević V. Srbija na Berlinskom Kongresu. – S. 31, 42, 58, 81, 94.

¹¹ Zapisi Jevrema Grujića. Pred Svetoandrejsku skupštinu. Knj. I–III. – Beograd : Srpska Kraljevska Akademija, 1922–1923. – Knj. III. – S. 116, 226; Gravier G. Les frontières historiques de la Serbie. – Paris : Armand Colin, 1919. – P. 35–38.

Межа пройшла по вододільному гребню, який являє собою дуже довгий гірський хребет з середніми, а іноді навіть великими висотами. Цей сектор, безумовно, один з кращих природних демаркацій прикордонної зони Першої Югославії. У цієї прикордонної лінії ми повинні виділити кілька секторів; північна частина становить державний кордон між Туреччиною та Болгарією станом на 1878 р., за рішенням Берлінського конгресу; тільки північно-західній відрізок у районі Босілеградське Країще було виключено за поправкою у 1919 р.

Південний сектор, пройшовши по Малешевському плато, частині Осоговсько-Беласицької гірської гряди, теж має функцію кордону з 1913 р. Тим не менш, найпівденніша ділянка при річці Струмиці – найпізніша; тут зусиллями європейських держав у 1913 р. було створено велику опуклість болгарської території, яка майже сягала Вардарської долини при місті Валандово, але за мирним договором у Нейї її було відкоректовано. Цей сектор кордону засновано дуже неприродно; кордон на ділянці, яка розміщувалася поперек долини Струмиці, не міг спиратися на будь-яку географічну підтримку, але, коли межа піднімалася на високогір'я Беласицю і на ньому приймала у спадок лінію болгарсько-грецького кордону доби 1913 р., вона могла похвалитися дуже хорошим природним характером¹².

Кордон від гирла р. Тімок до Беласицьких гір з етнографічного погляду є особливо цікавим. Це приклад того типу розмежування, де проходить межа між двома країнами, їх тісноспорідненими літературними мовами двома народами. Отже, маємо справу з перехідною зоною як у діалектах, так і за етнографічними та етнополітичними властивостями. Протягом трьох послідовних секторів спочатку було прокладено державну межу, і вже тоді в неї історично вросла межа національна.

На південь від Беласиці, в басейні Дойранського озера, починається *сектор греко-югославського кордону*, це унікальне утворення за всіма показниками. Ця межа утворилася між Грецією і Сербією в 1912–1913 рр., протягом Балканських війн, після болгарського розгрому на річці Брегалниці 6 липня 1913 р. межу остаточно було закріплено Бухарестським мирним договором у 1913 р., і саме на цій основі колишня демаркаційна лінія грецьких і сербських військ було визнано як кордон. Демаркаційну лінію, в основному, протягнули там, куди проникли з півночі переможні сербські, а з півдня грецькі збройні сили¹³. Іншими словами, те, що завоювали у турків сербські війська, відійшло до Сербії, а територію, яку зайняли греки в 1912 р., приєднано до Греції. Тому неможливо очікувати, щоб лінія, де зіткнулися сербські та грецькі збройні сили, яка потім стала державним кордоном і має багато характеристик, набутих здебільшого випадково, покладалася на природні фактори або етнографічні факти. Як видно, кордон проходить через долини та розділяє їх між двома країнами, як у Дойранській долині, а потім у річці Вардар біля міста Джевджелії, хоча на північ і південь ущелинами демаркаційні лінії, вказані для прокладення політичного кордону, покладаються на природну основу краще.

На природній основі межа з Грецією покладається винятково на Мегленські гори, що піднімаються, як могутня череда, до найвищих гірських точок на чолі з Каймакчаланом (2523 м), котрий утворює місцевий вододіл у гідрографічному та кліматографічному відношенні.

Лінія проходить через Прилепсько-Бітольську долину, від якої невелика частина біля міста Флорині (слов. Лерін) відійшла Греції, схоже на лінію через Дойранське озеро й південно-східну частину долини озера Преспа, де його перерізає державний кордон.

¹² Melik A. Jugoslovanska državna meja // Kovačičev zbornik: Časopis za zgodovino in narodopisje. – 1937. – Št. 1–4. – S. 256–263.

¹³ Kutschbach A. Die Serben im Balkankrieg 1912–1913 und im Kriege gegen die Bulgaren / auf Grund amtlichen Materials des Generalkommandos der serbischen Armee. – Stuttgart : Franckh'sche Verlagshandlung, 1913. – S. 125.

Преспа – особливе природне утворення, географічний феномен, подвоєне прісноводне озеро на кордоні Греції, Албанії та Македонії. Ці два озера – найвище розташовані тектонічні озера на Балканах – на висоті 853 м. Озера Велика Преспа та Мала Преспа мають острови Голем Град (“Велике Місто”) та Мале Град, де відсутнє постійне населення. Оскільки озеро Преспа розташовано вище на 150 м за Охридське озеро, і за 10 км на захід, вода з Преспи прямує через карстові тунелі й виходить у вигляді джерел, що живлять струмки, прямуючі в Охридське озеро. Протягом ХХ ст. південна, грецька частина району озер Преспа була малозаселеною, напіввійськовою зоною.

Біля озера Преспа починається ділянка кордону, яка за своїм типом генетично відрізняється. Це *сербсько-албанський* кордон від Преспанського озера до гірських верхів у верхів'ях річки Лім над селищем Врмоша. Межу в цьому районі встановили в 1913 р., тобто теж після Балканських війн, але не безпосередньо між собою серби та албанці, якби це було за Бухарестською угодою; її визначала конференція представників шести великих держав у Лондоні, де було укладено договір щодо протиріч між двома великими альянсами – Троїстим союзом та Антантою. Як і у випадку між Старою Планиною і Патарицею, рішення про кордон приймали збори представників європейських наддержав, які захищали конфліктуючі політичні інтереси. Кордон було нарешті визначено як компроміс.

Тут інтереси наддержав кардинально змінилися. Зокрема, Австро-Угорщина вимагала для свого другого підопічного, Князівства Албанії, котре щойно здобуло незалежність, якомога більшу територію, при цьому Албанію також підтримувала Італія. У свою чергу сербські прагнення захищала насамперед Росія, сподіваючись сприяти інтересам Сербії та Чорногорії. Аргументами для розмежування були мовно-конфесіональні відносини і старі сербські традиції. Причини природних кордонів та економічної життєздатності аргументували проти цього, і, зокрема проти австрійських політичних пристрастей. Кордон “розрізав” Преспанське та Охридське озера, долину Чорного Дріма, який витікає з Охридського озера, а потім пройшов по дну Метохійсько-Призренської улоговини і піднявся, обмежуючи вузьку колію албанської території, хрест-навхрест через верхів'я річки Врмоші, що є кульмінацією неприродності¹⁴.

Тут ми переходимо до *чорногорсько-албанського* відрізка кордону. Хоча межа проходить у дуже гористій території, тільки на невеликих ділянках вона йде гірськими хребтами – по Ябланиці, Десату та Корабу, потім по східних Проклетьях, і таким чином цей сектор – найвиразніша та найсильніша природна межа.

Стрімкі гори Проклетіє звать Балканськими Альпами за схожість обрисів і за той дивний факт, що за відносно невеликої висоти (до 2,5 км), в їх вузьких ущелинах практично цілий рік зберігаються снігові язики.

Деякі неприродності поправила коректура кордону у 1918 р., а саме, на ділянці між високогір'ями Проклетія та Шар-Планина, де кордон віддалився на південно-західну окружність Призренсько-Метохійської улоговини по хребтах Корітнік і Паштрік. Але залишилася маленька западина біля села Врмоша. Кордон перейшов на трохи кращу природну основу також поруч із містом Дебар – поблизу Охридського озера при селищі Лін, але його змістили на користь Албанії.

Ділянка, що починалася при Врмоші, була давньою межею. Тут свого часу через гірські вершини пролягав чорногорсько-турецький кордон, установлений під час військово-політичних подій у 1878 р., він не змінився після Балканської та Першої світової війни. Створений на Берлінському конгресі чорногорський кордон у 1880 р. було змінено на ділянці Плав-Гусіньє (міста в передгір'ях Проклетія) заради здійсненого тут перегляду підпорядкованого значення; важливим є те, що Чорногорія в обмін на район Плав-Гусіньє отримала древнє місто Ульцинь на березі Адріатики.

¹⁴ Baerlein H. A difficult frontier (Yugoslavs and Albanians). – L. : L. Parsons, 1922. – P. 11–155.

По обидва боки від Скадарського озера кордон молодший, тобто він пересунувся з межі Берлінського конгресу 1878 р. на нову межу Югославії в 1913 р. Це стосується до ділянки від перетину через річку та долину Цієвни до Скадарського озера, а також до ділянок біля гори Тарабош (594 м) та на середині р. Бояни, в той час як на нижній Бояні розмежування залишилося на лінії 1878–1880 рр.

Зрозуміло, що ані Берлінська, ані пізніша межа не мають хороших природних кордонів, оскільки вона йде хрест-навхрест через річкову систему Цієвни і встановлює політичний розділ через улоговину Скадарського озера, ділячи його навпіл. Трохи краще розміщується межа на річці Бояні, де функцію розділового кордону виконують місцеві болота. Зокрема, незручна межа 1919 р. спричиняє необхідність у регульованих водних частинах у великій гідрографічній цілісній одиниці, з акцентом на водяні ресурси Скадара, Дріма та Бояни. Бояна має деякі унікальні особливості. Наприклад, в окремих місцях її русло проходить нижче рівня моря. Це приводить до того, що при сильному південному вітрі морська вода потрапляє в Бояну, викликаючи зворотній перебіг. Саме тому її жартома називають єдиною річкою на планеті, що тече в обох напрямках.

Від гирла Бояни з островом Ада до гирла Речини біля міста Рієка (італійською Фіуме) узбережжям Адриатичного моря йде хорватсько-італійський сектор; між островами лінія зосереджена тільки навколо Ластова і через Кварнерську затоку. Лінія кордону на території міста Задар поставлена зовсім неприродно¹⁵. А демаркація в районі сучасного подвійного міста Сушак-Рієка поділила цілісне міське селище і морський порт, за допомогою кам'яних або залізних парканів. Приморське місто Сушак, у декількох кілометрах на схід від Рієки, у часи Австрійської імперії залишалося хорватським, у свою чергу місто Рієка було віддано й належало у 1766–1918 рр. угорцям. Воно мало особливу стратегічну цінність, “Фіумське питання” наприкінці I світової війни стояло дуже гостро та привернуло до себе увагу наддержав, його окупували англо-французькі війська. Держава СХС у листопаді 1918 р. проголосила місто своїм, але італійці захопили Рієку наступного року. За Рапалльською угодою 1920 р. тут було організовано Вільну Державу Фіуме, яка мала площу всього 28 км² і складалася з території портового міста Рієка і сільських районів на північ із коридором на заході, що підключив її до Італії. Коротка та бурхлива історія “лялькової” держави по-своєму цікава. Вже 27 січня 1924 р. Римський договір “Про дружбу” (пакт Муссоліні – Пашича) розпустив Вільну Державу. Місто Фіуме приєднали до Італії як провінцію Фіуме, а Сушак залишився у Королівстві СХС, але зі спільним управлінням портовими спорудами. Уряд у вигнанні Вільної Держави оголосив цей акт недійсним, прийнятим проти міжнародного права, і тому він продовжував свою діяльність¹⁶.

Далі кордон з Італією, між гирлом Речини та гірським гребнем Караванке, має дві ділянки, хорватську та словенську, які дуже розрізняються. Більша з них простежувалась від моря до гори Можиц (1602 м) у Бохиньському високогір'ї та характеризується тим, що проходить через карстові території, де розташовано декілька вододілів. Ця межа погана з природного погляду, що можна побачити, зокрема, в районі хорватського міста Кастав і його околицях, тобто на Каставському плато¹⁷. Околиці Кастава, ще на хорватській землі, виходять на узвершя Кварнерської затоки та відзначають собою початок Істрійського півострова. Звідси починається ділянка кордону, яка розрізала Словенію наприкінці 1918 р.

Зазначена ділянка кордону відрізняється певними специфічними характеристиками. Зазначимо, що Італія, яка вирішувала лінію прокладення кордону у 1918–1919 рр., роглядала ситуацію у Словенському Примор'ї з військового погляду й географічних мотивів північного Дінарського нагір'я (Яворники – низька холмиста (600–1200 м) північна частина

¹⁵ Cvijić J. Izlazak Srbije na Jadransko more // Glasnik Srpskog geografskog društva. – 1913. – Sveska 2. – Str. 192–204.

¹⁶ Massagrande D. L. Italia e Fiume 1921–1924: dal' Natale di sangue' all' annessione. – Milano : Cisalpino-Goliardica Istituto Editoriale, 1982.

¹⁷ Rubić I. Naša međa prema Italiji. – U Splitu : Leonova tiskara, 1926.

плато біля підніжжя Снежника (1796 м), Хрушиця – карстове плато (теж на висоті 600–1200 м), холми та селище Ледіне в Словенській Горіці тощо) в цілому, так, що межа пройшла всюди на східній стороні узгір'я біля підніжжя, тобто абсолютно суперечила принципам природної межі. Більше того, вона відокремила поріччя Півки від усього Люблянського басейну. У північній частині, яка не входить до Дінарської області, межа сперлася на вододіл між Савським і Сочанським басейнами, але тут також пройшла таким чином, щоб захопити майже весь гірський масив, і її теж прокладено на східних схилах або навіть підніжжях (наприклад, ситуація у Верхній Крайні – біля села Нова Оселиця, на схилах гори Порезен (1622 м) – найвищій вершині Церкнінських пагорбів тощо).

Наприклад, на вершині Порезена був прокладений лабіринт підземних тунелів для підтримки укріплень на північному й східному боці. Форти були частиною італійської системи укріплень “Альпійська Стіна” (Vallo Alpino), побудованої італійцями до Другої світової війни на кордонах Королівства Югославії. Гора Можиць, де кордон повертає майже під прямим кутом на Бохинський хребет, є найпівнічнішим прикладом такого чину, який суперечив загальноприйнятим принципам про природні основи прокладення кордону.

В Юлійських Альпах характеристики кордону були дещо інші. Тут лінія пролягає через високі гори, важко переходні, іноді навіть зовсім недоступні з боків; тут не було потреби додавати особливих стратегічних переваг, більше того, для Італії було досить того, що лінія покладена на розділяючі гірські хребти. Але навіть на такій ділянці під час прокладення межі виникли проблеми. По-перше, межа розділяє великий єдиний комплекс високогір'я Юлійських Альп. По-друге, для альпійських пасовищ гірські хребти позначають єдність, і новий державний рубіж завдяки цьому багато де порізав пасовища. У будь-якому разі, традиційно пастухи загоняли скотину через обидва роздільні хребти та гірські сідла між крутіших схилів, які становлять єдиний цілий простір; сочани, наприклад, випасали скотину на верхній Корані і верхній частині Долини Триглавських озер, як і селяни зі Згор, долини річки Сави та з Врліча.

У цьому секторі, а також у Церкнінсько-Шкофьєлокських пагорбах, югославський кордон 1918 р. унаслідував стару окружну межу (округів Каринтія та Горіція), тільки з незначними змінами: трохи вище при верхніх Триглавських озерах, розділ території по вододілах призвів до невеликого пересунення лінії на каринтійсько-югославську користь через Верхньосавську долину при селищі Ратече, де Італія, проти використовуваних принципів природної межі¹⁸, захопила поріччя Жільці – притоки Драви, де межа підіймається на хребет Караванке.

Звідси на схід перейдемо до ще й досі спірної демаркаційної лінії між Австрією та Словенією, яка пройшла по Караванках – гірському хребту в Південних Вапнякових Альпах, що формує природний кордон між Австрією та Словенією. Хребет простягається із заходу на схід на 120 км – це найдовший гірський хребет у Європі.

Тут кордон 1918–1919 рр. визначався відповідно до інших принципів. По-перше, секція від гори Печ (1510 м) у крайній західній частині хребта Караванке до пагорбів Кошеньяка з найвищою точкою 1522 м – тут державний кордон було встановлено на основі несприятливого результату Каринтійського плебісциту 1920 р. Її західний сектор головним чином – це спадок Краньсько-Каринтійського окружного кордону із доброю природною основою. Однак, треба зазначити, що навіть у західних Караванках заради нового розмежування з'явилися складнощі для пастушачого господарства, за якого гірський хребет використовувався як єдине ціле, і подібно до цього деякі частини на гірських сідлах. Навіть у Савинських Альпах кордон теж додержується вододілів по нагір'ю Олшева з найвищою точкою Говця (1929 м) та по горі Пеца, (нім. Петцен), що є складною багатоголовою горою (з сідлами та вершинами 2126 м, 2113, 2109 та 2074 м) вже у східній частині Караванк.

¹⁸ *Marinelli G.* La Terra. Trattato popolare di geografia generale. – Milano : F. Vallardi, [1885–1903]. – Vol. IV. Italia: Il suolo e le genti. – P. 49.

Таким чином, по всій довжині, від Кварнерської затоки до гори Кошеньяк (1522 м) над р. Дравою державний кордон Першої Югославії з Італією та Австрією відобразив конфлікт з фактами етнографічного розмежування¹⁹.

Від Кошеньяка далі кордон пройшов поперек (хрест-навхрест) через стару провінцію Штирію, тобто вже за етнографічною межею, так що залишалися тільки невеликі шматочки території Словенії (при селищах Собота, Лучани, Радгона) в Австрії та території Австрії в Югославії (містечко Апаچه, найпівнічніша община в Штирії, на березі р. Мура).

Дискусії на Паризькій мирній конференції помітні тим, що державна межа стала відповідати природному розмежуванню, в основному на вододільному Кобанському хребті, а також на р. Мурі. Цей принцип було застосовано навіть у Прекмур'ї, що призвело до того, що словенські села звідти до Моноштра (Сент Готарда) залишили Угорщині, хоча в таких унікальних пагорбах кордон слідує вододілу між річкою Раба і притоками р. Мури, мало помітний у природі й нічим не відрізняється від вододілу між потоками тієї ж річки, тому слідування за етнографічною межею було б доцільнішим. Ділянка межі по р. Кучниці вже виконувала функцію кордону раніше, це теж найдавніша історична межа між Штирією та Угорщиною, ще з XIII ст.²⁰

Від Прекмур'я до гирла р. Нери кордон визначено переважно на етнографічному фундаменті. Західна ділянка – це історичний кордон між Хорватією – Славонією та Угорщиною, та позиціонує себе як кордон тому, що відповідає природній основі, вздовж р. Драва. Але річки в Паннонській низині, як правило, не забезпечують міцну природну основу для політичного розмежування, бо надто часто змінюють свою локацію у випадках міцних поплава, що на мирній конференції довів Йован Цвільч. Він приготував для конференції довідку “Північні кордони південних слов'ян”²¹, яка вплинула на думку учасників конференції та сприяла прокладенню демаркаційної лінії таким чином, щоб кордон більше враховував етнографічні моменти і пройшов навхрест через Баранью, а далі – через площину по Бачці та Банату. У всьому цьому секторі кордон розрізає великі річки, невеликі струмки та канали; у будь-якому місці він не міг спиратися на природні бар'єри; у цьому контексті можна назвати тільки піщані пустелі при Суботиці. Суботицько-Хоргошська пустеля (на крайній півночі Бачки) та Деліблатська (в Південному Банаті) – унікальні явища в Європі, це сухі степові поверхні та водно-болотні угіддя, для останньої також характерні хиткі піски – піщані дюни, які пересувалися під дією південно-східного вітру – “кошави”, за це Деліблатську пустелю звали “Європейською Сахарою”. Вже в соціалістичні часи для боротьби з хиткими пісками особливо небезпечні місця були засаджені акацією, обидві пустелі проголошено національними парками та ще й нині вони мало заселені.

Тут сходилися кордони трьох країн – Угорщини, Румунії та Королівства СХС, а межу заснували в модерному стилі, тому що вона виділяла для трьох країн із спільним кордоном територію за переважанням населення в етнічному контексті. Проти Румунії у 1923 р. здійснили незначну граничну корекцію в Банаті, зокрема щодо міста Жомболь (у результаті мадьяризації – Зомболья) та його околиці, частково на югославську, а переважно на румунську користь. Давнє прикордонне місто має свою складну етнічну та політичну історію – у 1718 р., за умовами Пожаревацької угоди, ці землі від Османів перейшли до Габсбургів. У роки турецького панування місцеве населення сильно зменшилося, і тому Габсбурги почали залучати сюди переселенців з Центральної Європи, котрі відомі як “банатські шваби”, й німецькі колоністи з 1766 р. йменували місто Хатцфельдом. Саме місто Жомболь було

¹⁹ *Pešič S. Politično-geografski položaj naše narodnostne meje na zapadu in severozapadu // Mačkovšek J., ed. Naši obmejni problemi: referati na omladinskem narodno-obrambnem tečaju Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani (1935; Ljubljana). – V Ljubljani : Družba sv. Cirila in Metoda, 1936. – S. 15–28.; Baš F. Slovenska narodnostna meja na severovzhodu // Ibid. – S. 29–39.*

²⁰ *Zelko I. Kolonizacijsko stanje ob Kučnici v XIII. stoletju // Kronika. – 1957. – Zv. 3. – S. 105–111.*

²¹ *Cvijić J. Severna granica južnih Slovena // Cvijić J. Govori i članci. – Beograd : Napredak, 1921. – S. 129–179.*

передано Румунії (зараз Жимболія), й тим самим граничні криві вирівнялися. Після 1945 р. німців виселили, й нині тут переважає румунське населення. Місто Жимболія може слугувати прикладом усієї складної ситуації, як внутрішньої етнополітичної, так і зовнішньої, міжнародної, навколо Королівства СХС і його кордонів, яка складалася поступово протягом століть.

Висновки. Таким чином, державний кордон Королівства СХС/Югославії та його словенської ділянки, залежно від доби, причин походження і географічних характеристик, являв собою складне явище. Під час його вироблення відбувалась напружена дипломатична боротьба, яка скоріше відображала взаємини світових наддержав, ніж відносини народів Королівства СХС/Югославії з їхніми сусідами.

Найстарішими та найбільш устаткованими були кордони на північному сході та сході Королівства, тобто штирійська ділянка на словенсько-австрійській межі, сербсько-угорська та сербсько-румунська ділянки. Ці відрізки, перш за все, здебільшого співпадали з середньовічним феодально-політичним та етнічним розмежуванням. Деякі етнічні “помилки” (як, наприклад, у випадку з містом Радгона, етнічно словенським за складом, що відійшло Австрії, та німецьким містом Апаче, що дісталось Королівству СХС) траплялися з випадкових, зовнішньо-політичних причин на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр., тобто вже на кінцевому етапі вирішення демаркаційних ліній.

Найбільш спірними були окремі ділянки на півдні (сербсько-болгарська та греко-македонська частини), південному заході (сербсько-македонсько-албанська частина) та на північному заході й півдні (словенські – приморсько-італійський і карінтійсько-австрійський відрізки).

Проблемними територіями на півдні були поселення із етнічно змішаним населенням. Кордонні проблеми виникали внаслідок державно-адміністративного та традиційного феодально-релігійного поділу в рамках Османської імперії, а також етнічні міграції та знищення, які призводили до зростання урбаністичної поліетнічності, спустошень сільських місцевостей і примусового заселення залишених важливих сільськогосподарських територій інонаціональним населенням.

Північні, словенські та частково хорватські кордони стали й досі залишаються проблемними з інших причин. Уся лінія словенського відрізка югославського кордону з Італією, яка проходила по землях Сочанського фронту, далі на південь по хорватській Далмації, не відповідала ані географічним, ані етнічним принципам розмежування. Італія окупувала території, для яких підписала Лондонський пакт 1915 р. і вступила у війну, але далеко зайшла за демаркаційну лінію, обіцяну їй в Лондоні, її війська захопили навіть північну Далмацію та деякі Кварнерські острови. Тому італійські домагання призвели до затягування процесу встановлення кордону, потребували підписання окремих угод, Рапальської 1920 р. та Римської 1923 р., але не сприяли справедливому з етнічної точки зору розмежуванню. Словенці, як і все Королівство СХС, втратили “великанську частину” своєї етнічної та історичної території²², на якій після 1922 р. почалася насильна італізація.

Несправедливо, з словенського погляду, було проведено демаркацію в Карінтії. Рішення на користь Австрії на Паризькій мирній конференції приймалися не за Австрію, але проти Югославії, це в свою чергу ускладнювало ставлення словенців до центральної влади та сусідів за державними кордонами. Словенці втратили п’яту частину своєї етноісторичної території, більше того, Карінтія – це колыска словенської державності ще з VII ст., тому її насильне державне відокремлення спричинило травму в історичній пам’яті словенського народу.

В обох випадках, як із південними, так і з північними проблемними ділянками кордонів Королівства СХС, міжнародне втручання створило ці проблеми та тільки тимчасово відстрочило міжнародні конфлікти щодо них до початку Другої світової війни.

²² *Repe B.* 85. obletnica Rapalske pogodbe // 24ur.com. – Ljubljana, 12.11.2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24ur.com/bin/article.php?article_id=3064260.